

KOSMOPOLİTİZM VƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏSİ

*Dos. Namiq Abuzərov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İslamşünaslıq kafedrasının müəllimi
namigabuzarov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Qloballaşmanın sürətlənməsi kosmopolitizmlə əlaqədar müzakirələri təkrar gündəmə gətirmişdir. Kosmopolitizm haqqındakı müzakirə və araşdırmalar əsas etibarilə iki istiqamətə yönəlmişdir: siyasi və hüquqi. Hüquqi kosmopolitizm əxlaqi (*moral*) kosmopolitizm olaraq da tanınır. Biz bu məqalədə hüquqi (*əxlaqi*) kosmopolitizmi dəyərlər baxımından təhlil etdik. Habelə, milli kimlik düşüncəsinin kosmopolit dəyərlərə nə qədər uyğun olduğunu teorik səviyyədə müzakirə etdik. Kosmopolitizm milli mənsubiyyət və vətənpərvərlik problemini araşdırdıq. Qiymətləndirici standart (*evaluative standards*) kimi dəyərlərin kosmopolit mühitdə rolunu təhlil etdik. Araşdırma nəticəsində Qərb dəyərlərinin kosmopolit düşüncə tərzinə daha yaxın olduğu qənaətinə gəldik. Lakin bu, Şərq kontekstində belə deyil. Şərqə aid milli kimlik anlayışında milli və mədəni dəyərlərlə yanaşı, din amili əhəmiyyət daşıyır. Dini dəyərlər də milli kimliklərin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

Açar sözlər: kosmopolitizm, milli kimlik, dəyərlər, dünya vətəndaşı, ümumbəşəriyyət, fərdiyyətçilik.

Giriş

Kosmopolitizm kəlməsi yunan dilindən alınmış və lüğəvi baxımdan “dünya vətəndaşı” mənasını ifadə edir (Kendall 2009, 1) Kosmopolitizmin vahid və müştərək tərifi yoxdur. Hər bir araşdırmaçı fərqli perspektivdən çıxış edərək müxtəlif təriflər təklif irəli sürmüşdür. Bu kəlmənin avropamənşəli olmasına baxmayaraq, Qərb alimləri arasında da onun vahid bir tərifi mövcud deyildir. Kosmopolitizm ideologiyasına görə, dünyada yaşayan bütün etnik qruplar müştərək əxlaqi dəyərləri mənimsəyən vahid bir cəmiyyətin üzvləridir. Bu tərif vahid dünya dövləti, müştərək əxlaqi, iqtisadi və siyasi dəyərləri mənimsəyən cəmiyyət üzvləri kimi məfhumları əhatə edir. Bu və ya digər

şəkildə kosmopolitizm ideologiyasını qəbul edən şəxs kosmopolit və ya kosmopolitan adlanır (Girma 2015, 43).

Kosmopolitizm haqqındakı araşdırmalara nəzər salsaq, onların əsas etibarilə iki istiqamətə yönəldiyini müşahidə edərik: siyasi və hüquqi. Hüquqi kosmopolitizm əxlaqi (*moral*) kosmopolitizm olaraq da tanınır. Biz bu məqalədə hüquqi (*əxlaqi*) kosmopolitizmi dəyərlər baxımından təhlil edəcəyik. Habelə, milli kimlik düşüncəsinin kosmopolit dəyərlərə nə qədər uyğun olduğunu teorik səviyyədə müzakirə edəcəyik.

Kvame Anton Appiaya görə, kosmopolit cəmiyyətin mümkünlüyü yalnız dini inanclarının fərqliliyinə baxmayaraq, müxtəlif ölkələrdə yaşayan fərdlərin qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanmaqla reallaşa bilər. Başqa bir sözlə desək, kosmopolitizm hər hansı bir ölkə vətəndaşının dünyanın istənilən bir yerində irqi diskriminasiyaya məruz qalmadan yaşaya biləcəyi mənasına gəlir. Bütün etnik qruplar müştərək əxlaqi dəyərlərin mənimsəniləndiyi vahid bir cəmiyyətdə yaşayırlar (Girma 2015, 43).

“World Values Survey”-in (WVS) 2005-2008-ci illərdə dünyanın 57 ölkəsində apardığı araşdırmaya görə, sorğuda iştirak edən 65269 korrespondentin, təxminən, 30%-i özünü dünya vətəndaşı hesab edir (Burcu 2015, 452). Bəs, həqiqi mənada kosmopolitizm nə deməkdir və onun insanların marağını cəlb edən cəhəti nədir?

Kosmopolitizmin tarixinə nəzər salsaq, əslində, onun müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif şəkillərdə mövcud olduğunu müşahidə edə bilərik. Eramızdan əvvəl 4-cü əsrdə yaşamış Sokrat məktəbinə mənsub yunanlı filosof Sinik Diogenes “Siz haradan gəlmisiniz?” – sualına “Mən dünya vətəndaşıyam” cavabını verir (Kleingeld, Pauline and Brown, Eric, 2014). Diogenesin dünya vətəndaşı anlayışı sonrakı dövrlərdə Stoik məktəbinin fəlsəfəsində öz əksini tapmışdır. Stoik kosmopolitizminə görə bütün insanlar dünya dövləti hesab edilən kosmosun vətəndaşlarıdır və onlar dünya qanunları qarşısında bərabərhüquqludurlar (Kleingeld, Pauline and Brown, Eric, 2014).

Kosmopolitizm ideyası Avropa İntibah dövründə müxtəlif amillərin təsiri ilə təkrar canlanmağa başladı. Bu amillərin başında kapitalizmin inkişafını, qlobal ticarətin geniş vüsət almasını və Avropa müstəmləkəçiliyinin fərqli coğrafiyalara yayılmasını qeyd etmək mümkündür. XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edən Avropa və Amerika ziyalıları vahid ideologiyada birləşdirən “İntellektual ziyalılar cəmiyyəti” (*The Republic of lette*) (Hannan 2010, 37) kosmopolit təmayülün bariz nümunəsi idi. Xüsusilə, Amerika və Fransa inqilabları kosmopolitizm ideologiyasını stimullaşdırdı və bu, 1789-cu ildə insan haqları bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə nəticələndi (Kleingeld, Pauline and Brown, Eric, 2014).

XVIII əsrdə kosmopolit və ya dünya vətəndaşı məfhumu, artıq müəyyən bir fəlsəfi nəzəriyyəsinə deyil, açıqfikirlik və tərəfsizlik təmayüllərini ifadə edirdi. Yəni kosmopolit öz ölkəsinin vətəndaşı olmayan insanlara milli və mədəni perspektivdən çıxış edərək qərəzli yanaşmayan insan idi. Volter, Devid Yum, Addison və Jefferson kimi filosof yazıçılar məhz bu mənada özlərini kosmopolit hesab edirdilər (Kleingeld, Pauline and Brown, Eric, 2014) Kosmopolitizm ilə əlaqədar yazılmış ədəbiyyata nəzər salsaq, onun tarixi inkişaf prosesində fərqli surətlərdə anlaşıldığını müşahidə edirik. Fərqli yanaşmaları xülasə etsək, kosmopolitizmin əsas etibarilə dörd əsas perspektivdən təhlil edildiyini görürük. Bunlar: *siyasi*, *iqtisadi*, *texnoloji* və *mədəni* perspektivlərdir. Habelə, kosmopolitizm ideologiyası aşağıdakı üç əsas maddə ətrafında formalaşmışdır:

1. Fərdiyyətçilik (*individualizm*). Bu məqamda ailə, qəbilə, etnik, milli və dini bağlılıq, xalqlar və dövlətlər deyil, məhz fərd mərkəzi mövqə daşıyır.
2. Ümumbəşəriyyətçilik (*universality*). Cinsi, irqi, milli və dini ayrı seçkilik və diskriminasiyaya yol vermədən dünyada yaşayan hər bir insana eyni yanaşmaq.
3. Ümumilik (*generality*). Ancaq həmyerlilər, dindaşlar, eyni ölkə vətəndaşları deyil, dünyada yaşayan bütün insanlar diqqət mərkəzində olmalıdırlar. Bu maddə qlobal gücə sahibdir (Brock 2009,12).

Qloballaşma və kosmopolitizm

Humanitar fənlər sahəsindəki araşdırmaları ilə məşhur olan Anton Qiddensə görə, kosmopolitizm qloballaşmanın pozitiv tərəfidir. Qloballaşma demokratik təşəbbüslərin artması üçün münbit bir zəmin yaratmışdır. Elə buna görə qloballaşma, kosmopolitizmin ilkin şərtidir. Qiddensə görə, dünya xalqları müasir dövrdə əvvəlki əsrlərdən daha çox bir-birindən asılıdır. Başqa bir sözlə desək, müasir dünyada yaşayan cəmiyyətlərin xüsusiyyətləri dəyişmişdir. Belə ki, onların qarşılaşdıqları problem qlobal iqtisadi risklər kimi də müştərəkdir (Giddens 2000, 97-98).

Qlobal problemlər, qlobal həll yollarını tələb edir, bu da öz növbəsində, qlobal siyasi baxış tələb edir (Giddens 2000, 98). Qlobal siyasi baxış qlobal qanunların qəbul edilməsi ilə nəticələnir. Kosmopolit qanunlar qlobal səviyyədə haqq, məsuliyyət və vətəndaşlıq məfhumlarını gündəmə gətirir. Yəni dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan insanlar milli və irqi mənsubiyyətlərinə baxmayaraq, qlobal səviyyədə qəbul edilən qanunlara görə məsuliyyət daşıyırlar.

Kosmopolitizm və mənsubiyyət problemi

Mənsubiyyət hissi bəşər övladının ən təməl hisslərindən biridir. Mənsubiyyət hissi məfhumunun kosmopolitizm kontekstində üç əsas eleminti mövcuddur: *yer, əşya və ideologiyalar* (Kendall, Woodward, Skrbis 2009, 33). Məsələn milli kontekstdə düşünsək, Qarabağın, yaxud Abşeronun, ümumilikdə isə Azərbaycanın azərbaycanlıların milli mənsubiyyəti ilə yaxın əlaqəsinin olduğunu görürük. İdeologiya məfhumu da eyni məqsədə xidmət edir, məsələn: Sovet İttifaqı dövründə kommünizm ideologiyası sinfi mənsubiyyəti təmsil edirdi.

Baumeister və Leri mənsubiyyət fərziyyələrinə dair öz genişhəcmli tənqidi icmallarında mənsubiyyətin təbii və fundamental bir zərurət olduğunu və insanın buna fitri baxımdan ehtiyac hiss etdiyini bildirir. Buna görə mənsubiyyət duyğusu insanlararası münasibətlərin formalaşmasında və qalıcı olmasında əvəzsiz rol oynayır (Roy, Mark 1995, 497). Kosmopolit anlayış isə təbii bir zərurət olan mənsubiyyət duyğusunu zəiflədir yaxud onun əhatə dairəsini qeyri-müəyyən istiqamətdə genişlədir.

Qiddensə görə insanların mənsubiyyət duyğusunu gücləndirən başqa amil sosial elementlərdir (*social universals*). Bütün cəmiyyətlərin mənimsədiyi bu sosial elementlərin başında isə yəqinlik və ontoloji təhlükəsizlik gəlir.³⁹ Ontoloji baxımdan təhlükəsiz mövcudiyət isə ancaq məna kəsb edən bağlılıq və mənsubiyyət duyğusunun qarşılınması ilə mümkündür (Kendall, Woodward, Skrbis 2009, 34). Kosmopolit mühitdə isə ontoloji təhlükəsizlikdən bəhs edilə bilməz. Orada milli deyil, universal mənsubiyyət, başqa sözlə, bir ölkə vətəndaşlığı deyil, dünya vətəndaşlığı, və ya insan soyuna mənsubiyyət əsas alınır. Yəni kosmopolit anlayış milli mənsubiyyət duyğusunu zəiflədən bir amildir.

Mənsubiyyət duyğusu elementar bir sosial ehtiyac deyildir. O, eyni zamanda, sosial münasibətləri tənzimləyən, sosial həyatın bütün aspektlərini idarə edən bir mexanizmdir. Tomsonun sözləri ilə desək, mənsubiyyət duyğusu bütün insani münasibətlərdə özünü biruzə verir. Bu duyğunun hər zaman yadlaşma və ya mənsubiyyəti inkar kimi təhlükələrlə qarşılaşmasına baxmayaraq, o, hər zaman fəaldır və reflektiv xarakter daşıyır; (Kendall, Woodward, Skrbis 2009, 34) məsələn: Qarabağ məsələsi bütün dünya azərbaycanlıları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, mənsubiyyət hissimizin bir parçasıdır. Qarabağ məsələsi gündəmə gəldikdə, mənsubiyyət duyğumuz qabarır və bu duyğu başqalarına qarşı reflektiv xüsusiyyət daşıyır.

Kosmopolit mühitdə mənsubiyyət məsələsini öz məqaləsində təhlil edən Qreyq Kalhoun belə bir sual edir: “Kosmopolitizm nəzəriyyəsi bəşəriyyəti

³⁹ Yəqinlik və ontoloji təhlükəsizlik bir insanın mənsub olduğu milləti və ölkəni bilməsidir.

yalnız abstrakt şəkildə deyil, onu həqiqi mənada bütün yönləri baxımından qiymətlədirə bilirmi?" (Craig 2003, 532). Müəllifin bu suala nikbin bir cavabı yoxdur. Ona görə kosmopolit liberallar öz müzakirələrinə zəmin təşkil edən sosial şərtlərdən daha çox fərdiyyətçilikdən bəhs edirlər. Yəni kosmopolitlər kosmopolit cəmiyyətin mahiyyətini müzakirə etmirlər. Onlar kosmopolitizmi sosial mənsubiyyətdən qaçış və ya qurtuluş yeri kimi təqdim edirlər, yəni müəyyən bir sosial cəmiyyətdən cəmiyyət məfhumunun tam formalaşmadığı istiqamətə yönəliş.

Qreyd, həmçinin iddia edir ki, fərdi əsas alan və mədəniyyətin fərdlərdən asılı olduğu düşüncəsini mənimsəyən şəxs cəmiyyət adına irəli sürülən qanuni iddialara qarşı ədalətlə davrana bilməz. Elə buna görə də fərdlərin hər hansı bir cəmiyyətə, etnik, dini qrupa yaxud yerli icmalara mənsubiyyəti şərtidir (Craig 2003, 532).

Yeni kosmopolitizmin ən mühüm problemlərindən biri onun liberalizmin izlərini daşmasıdır. Liberalizm sosial həmrəylik və ya mədəniyyətin insan həyatındakı rolu məsələlərində ciddi bir mülahizə təqdim edə bilməmişdir (Craig 2003, 535). Halbuki həm sosial həmrəylik, həm də mədəniyyət milli kimliyin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayan amillərdir.

Kosmopolitizm ideologiyası milli kimliyi formalaşdıran, insanların mənsubiyyət duyğusunu qarşılayan cəmiyyət məfhumuna əhəmiyyət vermir, və cəmiyyətləri siyasi düşüncənin dövlətlərə bölünmüş alt-qrupları kimi qəbul edir (Craig 2003, 535). Halbuki fərd öz mənsubiyyətini müəyyən bir cəmiyyətə əsaslandırır və elə buna görə də onu müdafiə etməyi özünə borc bilir.

Lakin Roqers Brubaker və Fredrix Kooper kimi müasir sosioloqlar "Kimliyin fəvqündə" adlı məqalədə kimlik terminini fərqli perspektivlərdən təhlil edərək onun birmənalı olmadığını iddia edirlər (Rogers Cooper. 2000, 1-47). Yəni bir insanın öz kimliyini formalaşdırması müəyyən bir cəmiyyətdən asılı deyil. Bu yanaşmaya əsasən, insanın özü (*self*) mərkəzi mövqeni tutur və onu əhatə edən cəmiyyət isə ikinci dərəcədə əhəmiyyətlidir. Əlbəttə ki, cəmiyyət olmadan kimliyin formalaşdırılması fikri sosioloqların əksəriyyəti tərəfindən rəğbət qazanmamışdır.

Kosmopolitizm və vətənpərvərlik

Kosmopolitizm ideologiyasının ortadan qaldırdığı və ya yenidən tərif etdiyi terminlərdən biri də vətənpərvərlikdir. Kosmopolitlər müəyyən bir ölkəni yaxud coğrafiyanı deyil, bütün dünyanı "vətən" kimi qəbul edirlər. Bu, ilk kosmopolit sayılan Diogenesin "Mən dünya vətəndaşıyam" ifadəsində öz əksini tapır. Əlbəttə, kosmopolitizm ideologiyasını müdafiə edən sosioloqların

dünya vətəndaşlığı fikri insanların əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən vətənpərvərlik (patriotizm) anlayışından uzaqdır. Çünki hər kəsin qəbul etdiyi vətənpərvərlik hissini milli kimliklə yaxın əlaqəsi vardır.

Amerikalı mütəfəkkir Marta Nussbaum dünya vətəndaşlığı fikrini yalnızlıq olaraq təsvir edir. Onun görüşünə görə, kosmopolit dünyada yaşamaq sürgün həyatına bənzəyir. Bu, yerli həqiqətdən, vətənpərvərliyin təmin etdiyi doğma yuva anlayışından, fərdin özü və özünün ilə iftixar hissi duymasından sürgündür (Craven 1996, 15).

Nussbaumun görüşünə görə, əgər bir uşaq öz həyatına valideynlərinə məhəbbət bəsləyərək və onlara etibar edərək başlayırsa, vətəndaşlıq hissini də o istiqamətdə formalaşması cazibədar olar. Bu mühitdə cəmiyyət atanı əvəz edən ideal xarakter rolunu oynayacaq. Nussbaumun fikrinə görə, kosmopolitizm belə bir sığınacağı təmin etməkdən məhrumdur və onun təklif etdiyi xüsus əsasən bəşəriyyət sevgisidir. Bəşəriyyət sevgisi isə öz, növbəsində, milli mənsubiyyəti əvəz edə bilməz (Craven 1996, 15). Barber Nussbaumun öz görüşünü belə xülasə edir: “İnsanların abstrakt məfhumlarla deyil, maddi əşyalarla bağlılıq əlaqəsi vardır. Bu, mənsubiyyət duyğusunun tələbidir. İnsanların bağlılıq duyğusu ailə, dəniz kənarı, vadi və digər gözəçarpan maddi varlıqlarla əhatə olunmuşdur. Yəni insanların əlaqələri daxildən xaricə doğru inkişaf edir” (Kendall Woodward Skrbis 2009, 36-37).

Kosmopolitizm və vətənpərvərliyin bir-birinə zidd məfhumlar olmadığını düşünən sosioloqlar da mövcuddur. Bəzi sosioloqlara görə, bu iki məfhum o qədər də eksklüziv deyil. Müasir Avropa fəlsəfəsində kosmopolitizm məfhumunu araşdıran Fenq Çih XVIII əsrdə tərtib edilmiş ensiklopediyada mövcud olan “kosmopolitizm” maddəsinin yerli (*local*) məfhumunu istisna etmədiyini vurğulayır. Fenqə görə kosmopolitizm və yerli məfhumları bir-birini tamamlayan ünsürlərdir kosmopolitizmin müasir mənası, yəni “bitərəf insanlardan meydana gələn cəmiyyət” anlayışı yanlıştır (Cheah 2006, 487).

Amerikalı filosof Kvame Appiaya görə, kosmopolitizm yalnız müəyyən bir mövqedən (ölkə, vətən və s.) çıxış edərək təsəvvür oluna bilər və onun mənfi təsiri həmin mövqenin iştirakı ilə minimuma endirilə bilər. Appia öz görüşünü belə xülasə edir: “Dünya vətəndaşı öz ölkəsini yaxşılaşdırmaq surətilə dünyanı yaxşılaşdırmağa bilər” (Kendall Woodward Skrbis 2009, 37). Yəni kosmopolitizmə gedən yol, milli mənsubiyyətdən keçir.

Kosmopolitizm və vətənpərvərlik məfhumlarının bir-birinə zidd görünməsinə baxmayaraq, qeyd etdiyimiz kimi bəzi sosioloqlar kosmopolit mühitin meydana gəlməsi üçün müəyyən bir vətənə və millətə mənsubiyyəti zəruri amil hesab etmişlər. Lakin bu görüş kosmopolitizm haqqında araşdırma aparan alimlər tərəfindən birmənalı qəbul edilməmişdir.

Vətənpərvərliyin başqa bir təməl xüsusiyyəti isə o vətəndə yaşayan millətin nümayəndələrinin bir-birinə qarşı bəslədiyi sədaqət və loyallıq hissidir. Belə ki, Henri Şuya görə, milli kimlik məsələsi “həmrəy olanlar üstünlük daşıyır” tezisində əsaslanır (Andras, 105). Yəni eyni milli kimliyi daşıyan insanları bir-birinə bağlayan vətən, dil, din və mədəniyyət kimi faktorları gözardı etmək mümkün deyil. Bu, kosmopolit mühitin yaradılmasında ən böyük əngəl hesab edilir. Çünki kosmopolitizm ideologiyasına görə, milli kimlikləri nəzərə almadan hər bir dünya vətəndaşına qarşı eyni münasibət bəsləmək zəruridir (Beitz 592-93).

İmmiqrasiya əleyhinə olan ingilis filosof Henry Sidvik isə kosmopolitizmin milli maraqlarla təzad təşkil etdiyini belə ifadə edir: “Azad immiqrasiya (*open immigration*) bəşəriyyətin o qədər də maraq göstərdiyi bir məsələ deyil. Çünki o, dövlətin ölkədəki xalqların birliyini qorumaq, mədəniyyəti inkişaf etdirmək və siyasi sabitliyi təmin etmək məqsədilə göstərdiyi təşəbbüsə mane olur” (Beitz, 594).

Həmyerlilərin üstünlüyü tezi Con Raulun irəli sürdüyü razılaşıma (*contractarian*) əsaslı əxlaq teoriyasında öz əksini daha yaxşı tapır. Belə ki, kontraktarian əxlaq teoriyasına görə, cəmiyyət üzvləri öz əxlaqi normalarını qarşılıqlı razılaşıma əsasında formalaşdırırlar (Ann 2013) Həmin cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən siyasətçilər öz xarici siyasətlərini də bu razılaşıma əsasən təyin edirlər. Yəni milli maraqlar prioritet təşkil edir. Dövlətin xarici vətəndaşlara qarşı öhdəçiliyi isə o dövlətdə yaşayan xalqın hüquq sisteminə əsasən formalaşır (Beitz, 594-95).

Kontraktarian əxlaq teoriyasına görə, bir ölkədə yaşayan vətəndaşlar həm öz əxlaqi prinsiplərini, həm də əcnəbilərlə münasibətlərini təyin edəcək mövqedədirlər və ona görə də üstüdürlər.

Kosmopolitizm və dəyərlər

Yuxarıda müzakirə etdiyimiz kimi, kosmopolitizm yalnız bir yanaşma tərzidir deyil, eyni zamanda, qlobal dünyada əxlaqi və etik dəyərlərin mübadiləsi məkanındır. Dünyanın sürətlə qloballaşması əxlaqi dəyərlər mübadiləsinin sürətlənməsinə də təkan verir. Kosmopolitizmin siyasi və mədəni cəhətləri ilə yanaşı onun dəyərlər cəhəti də mövcuddur. Başqa bir ifadə ilə desək, kosmopolitizm özünəxas dəyərlər toplusu olan yaxud özünəməxsus dəyərləri istehsal edən bir sistemdir: məsələn: “İntellektual ziyalılar cəmiyyəti” (*The Republic of letters*) tarix səhnəsinə çıxdığı zaman bu cəmiyyətin üzvləri müştərək məsələləri müzakirə etmək üçün qəhvə evlərində toplaşırdılar. Bu evlər yalnız toplaşma və ünsiyyət qurma məkanları deyil, habelə ziyalılar cəmiyyətini formalaşdıran

müəyyən dəyərlərin meydana çıxdığı yerlər idi. (Kendall Woodward Skrbis 2009, 77-78) Yəni ingilis qəhvə evləri intellektual ziyalılar cəmiyyəti üçün həm bir dəyər ifadə edirdi, həm də dəyərlərin formalaşdığı önəmli bir məkan idi.

Dəyər ideologiyaların ən önəmli komponentlərindən biridir. İdeologiyaları mənimsəyən insanlar onun dəyərləri ətrafında toplanır. Kosmopolitizmin də özünəməxsus dəyərləri vardır. Devid Held bu dəyərləri və ya etik prinsipləri aşağıdakı kimi təqdim edir:

1. Bərabər dəyər və ləyaqət.
2. Aktiv hüriyyət.
3. Şəxsi məsuliyyət.
4. Razılıq.
5. Səsvərmə vasitəsilə ictimaiyyət haqqında kollektiv qərar qəbulətmə prosesində iştirak hüququ.
6. İnküzivlik.
7. Ciddi zərərdən çəkinmə.
8. Davamlılıq (Held 2005, 12).

Yuxarıdakı prinsiplər bir-biri ilə əlaqəlidir; məsələn: bərabər dəyər və ləyaqətə sahib olan hər bir kəs başqalarının haqqını qorumaq şərti ilə aktiv hüriyyət imkanına sahibdir. Birinci və ikinci prinsiplər şəxsi məsuliyyət və öhdəçiliyi idrak etmədən reallaşa bilməz. IV və V prinsiplər siyasi məna kəsb edir. Kosmopolit mühitdə fəaliyyət göstərən kosmopolit siyasətçilər xalqların bir-biri ilə əlaqələr qurmasına icazə verməli, siyasi gücdən istifadə etməməli və cəmiyyətlərin (xalqların) qərar qəbulətmə prosesində iştirakını təmin etməlidirlər.

İnküzivlik prinsipi qismən siyasi məna kəsb edir və yuxarıdakı prinsipləri dəxtəkləmək üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu prinsip eyni görüş və yanaşmanı mənimsəməyən insan, qrup və cəmiyyətlərlə koalisiya təşkil etmək imkanını yaradır.

VII prinsip sosial ədaləti təmin edən ən önəmli prinsipdir. Qeyd edildiyi kimi, kosmopolit cəmiyyət bərabər hüquqlu fərdlərdən və ya qruplardan meydana gəlir. Bu qruplardan hər hansı biri öz öhdəçiliyini yerinə yetirə bilmədikdə zərərçəkmiş tərəf kimi digər qruplar ona kömək etməlidir.

Davamlılıq (sustainability) deyə tərcümə etdiyimiz VIII prinsip dünya resurslarının israf edilməməsi ilə əlaqədardır. Dünya resurslarından davamlı və ehtiyac olduğu qədər istifadə edilməli və gələcək nəsillərə zərər verəcək ekoloji xəsarətlərə yol verilməməlidir (Held 2005, 13-15).

Kosmopolitizmə görə, dünya vətəndaşlığı statusunu əldə etməyin ilkin mədəni şərti insanların bərabər hüquqlu olmasıdır: məsələn: müəyyən cəmiyyətlərdə konstitusiyaların və hüququn qadınlara tanıdığı bərabər hüquqlu statusuna baxmayaraq, onlar cəmiyyət içərisində mədəni və ənənəvi

baxımdan ikici dərəcəli hesab edilirlər. Eyni yanaşma paralel olaraq cəmiyyətin içində irqi və etnik azlıqlara qarşı da özünü biruzə verir. Belə olduğu halda bərabərhüquqluluqdan bəhs etmək mümkün deyil (Bertram 2005, 84).

Dəyərlər cəmiyyət üçün xarici qüvvələrə qarşı qoruyucu vasitədir, habelə cəmiyyətin başqa cəmiyyətlərlə münasibətlərini tənzimləyən amildir. Dəyərlərin təyinedici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar idrakin ən yüksək səviyyəsini təşkil edir, müxtəlif vəziyyətlərdə öz stabilliyini qoruyur və qiymətləndirici standart (*evaluative standards*) rolunu oynaya bilirlər (Burcu 2015, 453), Yəni dəyərlər cəmiyyətin tanış olduğu yeni davranış qaydalarını öz süzgəcindən keçirib cəmiyyətə təqdim edir. Elə ona görə də dəyərlər məhz yeni dəyərlər üçün təyinedici funksiya rolunu oynayır.

Sosial psixoloq Meq Rohan dəyərləri idrakin məna ixrac edən (*meaning-producing*) ən ali dərəcəsi deyə tərif edir (Meg, 257). Elə bu səbəbə görə də dəyərlər analitik baxımdan davranışlardan və yanaşmalardan öncə gəlir və onlara istiqamət verir. Xüsusilə, insanların həyatında istiqamətverici prinsiplər vəzifəsini ifa edən dəyərlər fərdlərin seçimində təsiredici qüvvəyə malikdir. Fərdlər də öz dəyərlərinə yaxın olan görüşlərə isti münasibət göstərir. (Burcu 2015, 453). Milli dəyərlər bu perspektivdən təhlil olunsa, onların kosmopolit dəyərlərlə təzadlılığı görünər.

Milli kimlik və onun əsas atributları

Milli kimlik bir milləti beynəlxalq arenada təmsil edən ən önəmli predmetdir. Milli kimlik məsələsi kosmopolitizmin önündəki ən önəmli məsələlərdən biridir. Bəs milli kimliyin komponentləri nələrdir? Bu sualın müxtəlif cavabları var. Milli kimliyin tərkib hissələri mədəniyyətlərə görə dəyişir.

Milli kimlik məfhumu çoxölçülüdür. Onun bir çox cəhəti mövcuddur. Hər bir araşdırmaçı milli kimliyin müxtəlif cəhətlərini əsas alaraq onu tərif edir. Fərqli perspektivlərdən çıxış edən sosioloqlar milli kimlik üçün fərqli təriflər formalaşdırmışlar: məsələn: Amerikalı araşdırmaçı Paul Qilroy milli kimlik anlayışını vətəndaşlıq məfhumunun fonunda tərif edir. Ona görə vətəndaşlıq üst kimlikdir və o, etnik, irqi və milli kimlikləri də əhatə edir. (İnaç, Ünal 2013, 230).

Fransız antropoloq Levi Strausa görə isə fərdin kimliyi başqaları ilə münasibətdə özünü əks etdirir. Levi Straus bunu “Ego versus autre” (başqalarına qarşı mən) prinsipi ilə ifadə edir. (Yıldız 2007, 10). Yəni kimlik məsələsi əsas etibarilə əcnəbilərlə (*the others*) qarşılaşdıqda gündəmə gəlir və kosmopolit mühit əcnəbilərin tez-tez qarşılaşdığı bir məkandır.

Milli kimliyin tərifi xalq kəlməsinin tərifinə bağlıdır. Fəfsəfi mənada xalq müəyyən bir ərazidə yaşayan və eyni qanunlara tabe olan insan topluluğudur.

(Smith 1991, 11). Bu mənada milli kimlik termini isə müəyyən ölçüdə siyasi cəmiyyət məfhumunu əhadə edir. Yəni Qərbin milli kimlik konsepsiyasına görə siyasi cəmiyyət milli kimliyin atributlarından sayılır. (Smith 1991, 11).

Milli kimliyin ən önəmli tərkib hissələrindən biri vətəndir, yəni sərhədlərlə əhatə olunmuş və müəyyən bir xalqa aid olan ərazidir. Ana Vətən, doğma yurd, ana yurd kimi ifadələr məhz bu torpaq parçasının milli kimliyə yansımalarıdır. Antoni D. Smit bu əraziləri xalqların nəsillər boyu müştərək təcrübələr qazandığı və təsirlərə məruz qaldığı məkanlar kimi tərif edir. Ana yurd, milli və tarixi təcrübəmizi tarixin daş yaddaşına həkk etdiyi, “bizim” dediyimiz milli və tarixi qəhrəmanların yaşadığı və uğrunda hər b etdiyimiz yerlərdir (Smith 1991, 11). Məhz bu, ana yurdu milli kimliyimizin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirən amildir.

Vətən ilə yanaşı, insanın mənsub olduğu xalq və içində böyüyüb boya-başa çatdığı mədəniyyət də milli kimliyin əsas atributlarındanıdır. Ancaq xalqın milli kimliyinin tərkib hissəsi olması məsələsində Qərb və Şərq mütəfəkkirləri arasında ixtilaf mövcuddur. Belə ki, Qərbin xalq konseptinə görə, fərd hər hansı bir xalqa aid olmaq məcburiyyətindədir, lakin o, hansı xalqı seçəcəyinə dünyaya gəldikdən sonra məhz özü qərar verir. Şərq konseptinə görə, fərdin öz xalqını seçim fürsəti yoxdur. O, müəyyən bir xalqa mənsub olaraq doğulur və ölənədək milli mənsubiyyəti dəyişə bilməz. İmmiqrasiya da fərdin milli mənsubiyyətini dəyişməz (Smith 1991, 11).

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Şərqdən fərqli olaraq, Qərbin milli kimlik konsepsiyası kosmopolitizmə keçid üçün imkanlar tanıyır. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kosmopolitizmə görə fərdin mənsub olduğu cəmiyyət dünya vətəndaşlığına nisbətən daha az əhəmiyyət daşıyır.

“National identity” əsəri ilə məşhur olan Antoni D. Smit milli kimliyin əsas atributlarını aşağıdakı kimi sadalayır:

1. Tarixi ərazi və ya vətən.
2. Müştərək tarixi yaddaş.
3. Milli mədəniyyət.
4. Müştərək haqq və öhdəçiliklər.
5. Hər kəsi əhatə edən ortaq iqtisadi imkanlar (Smith 1991, 14).

Antoni D. Smit din məfhumunu Avropada formalaşan milli kimlik anlayışının əsas tərkib hissələrindən biri hesab etmir. Halbuki, din məfhumu Şərq ölkələrinin əksəriyyətində milli kimliyin ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycanı nümunə göstərmək olar. Şərqdə ilk cümhuriyyət olan Azərbaycan Demokratik Respublikası Azərbaycan xalqının elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı üçün beynəlxalq normalar və prinsipləri mənimsəmişdir. Lakin bunlar Azərbaycan xalqının milli və dini kimliyini qurban vermək bahasına olmamışdır. Milli və

dini kimliyimizin mühafizə edilməsi ən ümdə məsələ idi. Bunu həm Azərbaycan Bayrağının rənglərində, həm də mənimsədiyimiz qərb mədəniyyətinin milli perspektivdən interpretasiyasında müşahidə etmək mümkündür. Üzeyir Hacıbəylinin “Koroğlu” Operası buna ən gözəl nümunədir.

Bir Şərq cəmiyyəti kimi, Azərbaycan xalqının öz milli və dini kimliyini qoruması məsələsi, hətta Sovet Rusiyasının kommunist rejimində də aktuallığını qorumuşdur. Kiçikölçülü kosmopolitizm hesab edilən sovet rejiminin ‘sovet vətəndaşı’ anlayışı, SSRİ-də mövcud olan müxtəlif mədəni və milli dəyərləri mənimsəyən xalqlarını vahid dəyerdə (sovet vətəndaşlığı) birləşdirmə təşəbbüsü idi. Bu təşəbbüsün nə qədər müvəffəqiyyətli olduğu müzakirə məsələsidir. Lakin məsələni Azərbaycan kontekstində təhlil etsək, Azərbaycan xalqının öz milli və dini kimliyini qoruduğunu iddia edə bilərik.

Nəticə

Kosmopolitizm ideologiyasına siyasi, iqtisadi, mədəni və hüquqi baxımdan fərqli yanaşmalar mövcuddur. Lakin bütün yanaşmaların ortaq cəhəti onların üç əsas prinsipi əhatə etməsidir: fərdiyyətçilik, ümumbəşəriyyət və ümumilik. Kosmopolitizm ideologiyası fərqli formalarda tarixin müxtəlif dövrlərində mövcud olmuşdur. Qloballaşmanın sürətlənməsi kosmopolitizmlə əlaqədar müzakirələri təkrar aktuallaşdırmışdır.

Qloballaşmanın məcburi nəticəsi hesab edilən kosmopolitizmin ən önəmli problemlərindən biri milli kimlik məsələsidir. Kosmopolitizm ideologiyasına görə, kosmopolit bir mühitdə yaşayacaq fərdlər öz milli kimliyini qlobal kimlik olan dünya vətəndaşlığı ilə əvəz etməlidirlər. Bu, milli kimliyi meydana gətirən irqi, mədəni, dini və sosial mənsubiyyət məsələlərini, habelə dəyərlər faktorunun etibarlılığını müzakirə məsələsinə çevirmişdir. Milli kimliklər üçün həm psixoloji həm də sosial baxımdan təyinedici və qoruyucu rolunu oynayan dəyərlər isə cəmiyyətlərin həyatında böyük əhəmiyyət daşıyır.

Kosmopolit dəyərlərin cəlbedici və qlobal səviyyədə azad ticari imkanlar yaratması baxımından, diqqətəlayiq hesab edilməsinə baxmayaraq, onun nə dərəcədə tətbiqə uyğun və müvafiq olduğu məsələsi hələ də sual doğurur. Bunun səbəbi, bir tərəfdən, fərdiyyətçilik və ümumbəşəriyyət kimi kosmopolit dəyərlərin bir-birinə təzad təşkil etməsi, digər tərəfdən, dəyərlərin sərhədləri və obyektivliyi kimi qaranlıq məqamlarının mövcud olmasıdır.

Kosmopolitizmin müzakirəyə açıq tərəflərindən biri də onun siyasi və hüquqi cəhətlərinin bir-birinə münasibliyi məsələsidir. Kosmopolitizmin qeyd edilən hər iki istiqamətinin milli kimliklərin fonunda təhlili məsələsi bu ideologiyanın anlaşılması önündə ən böyük çətinliklərdən biridir.

Kosmopolitizm ideologiyası mənşə etibarilə Qərbbə məxsusdur. Məhz buna görə də avropalı mütəfəkkirlərin formalaşdırdığı milli kimlik (*national identity*) anlayışını meydana gətirən komponentlərlə kosmopolitizm prinsipləri arasında uyğunluq mövcuddur. Lakin bu, Şərq kontekstində belə deyil. Şərqə aid milli kimlik anlayışında milli və mədəni dəyərlərlə yanaşı, din amili əhəmiyyət kəsb edir. Dini dəyərlər də milli kimliklərin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

Adimassu Yonas Girma, (2015). *Federalizm Vis a Vis the Right to Freedom of Movement and Residence*, Hamburg, Anchor Academic Publishing.

Anthony D. Smith, (1991). "National Identity", London.

Baumeister Roy F., Leary Mark R., (1995). The need to Belong: Desire for Interpersonal Attachments, as a Fundamental Human Motivation, *Psychological Bulletin*.

Bayram Burcu, (2015). What Drives Modern Diogenes? Individual Values and Cosmopolitan Allegiance, *European Journal of International Relations*, c. 21, (s. 451-479).

Beitz, Charles R., *Cosmopolitan ideals and national sentiment*, *Journal of Philosophy*, 80, (s. 591-600).

Brock Gillian, (2009). *Global Justice*, New York, Oxford University Press.

Brubaker, Rogers and Frederick Cooper, (2000). "Beyond 'identity'", *Theory and Society* 29: 1-47

Calhoun, Craig (2003) *'Belonging' in the cosmopolitan imaginary*. *Ethnicities*, 3 (4). pp. 531-553. ISSN 1468-7968

Cheah, P. (2006). 'Cosmopolitanism', *Theory, Culture and Society*, 23(2-3): 486-96.

Christopher Bertram, (2005). "Global justice, moral development, and democracy", *The Political Philosophy of Cosmopolitanism*, redaktorlar: Gillian Brock, Harry Brighouse, New York, (s.-75-92).

Cudd, Ann, "Contractarianism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/win2013/entries/contractarianism/>

David Held, (2005). "Principles of Cosmopolitan Order", *The Political Philosophy of Cosmopolitanism*, redaktorlar: Gillian Brock, Harry Brighouse, New York, (s. 10-28).

Gavin Kendall, Ian Woodward and Zlatko Skrbis, (2009). *The Sociology of Cosmopolitanism*

Hüsəmettin İnaç, Feyzullah Ünal, (2013). *The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective*, *International Journal of Humanities and Social Science*, c. 3, no-11, (223-232).

Kleingeld, Pauline and Brown, Eric, "Cosmopolitanism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2014), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/cosmopolitanism/>>

Miklos Andras, *Nationalist Criticisms of Cosmopolitan Justice*, *Public Reason* 1 (1): (s. 105-124).

Nussbaum, Martha Craven, (1996). *For love of Country?*, ABŞ, Boston.

Rohan Meg J., *A Rose by Any Name? The Values Construct, Personality and Social Psychology Review* 2000, C. 4, No-3, 255-277.

Süleyman Yıldız, (2007). *Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Milli folklor*, 19/74, (s. 9-16).

Yoran Hannan, (2010). *Between utopia and dystopia : Erasmus, Thomas More, and the humanist Republic of Letters*, Lexington Books, ABŞ.

доц. Намиг Абузеров

КОСМОПОЛИТИЗМ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

РЕЗЮМЕ

Ускорение глобализации возвращает нас к дискуссии о космополитизме. Дискуссии и исследования космополитизма в основном фокусировались на двух аспектах: политическом и юридическом. Правовой космополитизм также известен, как моральный космополитизм. В данной работе был проведен анализ правового (этичского) космополитизма с точки зрения ценностей. Также на теоретическом уровне было проведено обсуждение, насколько национальная идентичность соответствует космополитическим ценностям. Была изучена проблема космополитизма, национальной принадлежности и патриотизма. Был также проведен анализ роли таких ценностей, как оценочные стандарты в космополитической среде. Исследование позволяет утверждать, что западные ценности ближе к космополитизму. Однако в восточном, особенно в исламском контексте, это не так. Для исламских народов религия является

одним из основных сегментов их национальной идентичности. Он играет центральную и незаменимую роль в формировании идентичности исламских наций.

Ключевые слова: гражданин мира, национальное самосознание, значение, глобализация, индивидуальность, космополит.

Assoc. Prof. Namig Abuzarov

COSMOPOLITANISM AND NATIONAL IDENTITY

ABSTRACT

The acceleration of globalization has brought the discussion on cosmopolitanism back. Discussions and studies on cosmopolitanism have predominantly focused on two aspects: political and legal. Legal cosmopolitanism is also known as moral cosmopolitanism. In this work the legal (ethical) cosmopolitanism has been analyzed in terms of values. It was also discussed on the theoretical level how well the national identity is appropriate to cosmopolitan values. The work was also focused on the problem of cosmopolitanism, national affiliation and patriotism. It also analyzed the role of values such as evaluative standards in the cosmopolitan environment. The research allows us to argue that western values are closer to cosmopolitanism. However, it is not the case in eastern, especially in Islamic context. For Islamic nations religion is one of core segments of their national identity. It plays central and indispensable role in shaping Islamic nations' identities.

Keywords: cosmopolitan, individuality, national identity, world citizen, values, global sense

Çapa tövsiyə etdi: s.f.d. A.S.Qənbərov